

در باب تصرفات فرزند حاجی زین العطار شیرازی در اختیارات بدیعی پدرش؛

کیستی این فرزند و منابع او^۱

یونس کرامتی^۲

استادیار پژوهشکده تاریخ علم، دانشکده الهیات و معارف اسلامی، دانشگاه تهران، تهران، ایران

چکیده

در دست‌نویس‌های پرشمار اختیارات بدیعی، اختلافاتی چشم‌گیر با منشأهای گوناگون به چشم می‌خورد که کار نشر ویراستی انتقادی از این کتاب را بسیار دشوار می‌سازد. مهم‌ترین اختلاف‌ها، یادداشت‌هایی به نسبت پرشمار از «ابن مؤلف» در شماری چشم‌گیر از دست‌نویس‌های اختیارات است که در چاپ‌های عموماً نامعتبر آن آمده‌است و حتی برخی، آن‌ها را ارجاع حاجی زین العطار به یکی از فرزندان خود انگاشته‌اند؛ اما این فرزند، این یادداشت‌ها را پس از مرگ پدر و دست‌کم تا ۸۵۰ هجری، یا دست‌کم در سه نوبت، افزوده‌است. بهره‌گیری گسترده حسین بن علی بن حسین انصاری از اختیارات بدیعی در دستور الاطباء من قواعد الحكماء (تألیف ۸۳۹ هجری) در کنار استنساخ دو دست‌نویس اختیارات با بیشترین افزوده‌های ابن مؤلف (در ۸۴۶ و ۸۵۰ هجری)، احتمال یکی بودن او و ابن مؤلف را پذیرفتنی می‌نمایاند. در این افزوده‌ها بیشتر، نام دیگر (به‌ویژه نام‌های محلی شیرازی)، خواص غیر معمول، ریخت‌شناسی، چینی و انواع هر دارو آمده‌است. شماری از آن‌ها، به‌ویژه افزوده‌های مرتبط با شیراز و فارس، حاصل تجربیات شخصی ابن مؤلف و شماری دیگر، برگرفته از منابعی غالباً ناگفته است. از مقایسه این افزوده‌ها با منابع محتمل، می‌توان دریافت که ابن مؤلف از عرایس الجواهر و نفایس الاطیاب کاشانی در موضوع گوهرها و عطرها و در مورد عطر از الصیدنة بیرونی (که البته در مواضعی دیگر بدان استناد کرده) بهره برده‌است. وی در افزودن مطالبی به مقاله مرکبات اختیارات از المسائل فی الطب حنین بن اسحاق و شرح ابن ابی صادق نیشابوری بر آن بهره برده‌است.

کلیدواژه‌ها: ابن مؤلف، حسین بن علی بن حسین انصاری، دستور الاطباء من قواعد الحكماء، عرایس

الجواهر و نفایس الاطیاب.

۱. تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۱۱/۱۶؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۱۲/۲۰

۲. رایانامه: ykaramati@ut.ac.ir

اختیارات بدیعی (نگاشته ۷۷۰هـ)، پراوازه‌ترین اثر علی بن حسین انصاری شیرازی (۷۳۰-۸۰۶هـ / ۱۳۳۰-۱۴۰۷م) مشهور به حاجی زین العطار و از اعقاب خواجه عبدالله انصاری (۳۹۶-۴۶۷هـ / ۱۰۰۶-۱۰۸۸م) است.^۳ این اثر برخلاف گمان رایج پژوهشگران^۴ اثری مستقل از مفتاح الخزانن حاجی زین العطار (تألیف ۷۶۷هـ) و بسیار مفصل‌تر از آن است.^۵

تفاوت‌های چشم‌گیر در دست‌نویس‌های پرشمار اختیارات بدیعی، ویراست انتقادی شایسته این اثر را بس دشوار ساخته‌است. برخی از این تفاوت‌ها به آمیختگی محتوای اختیارات و مفتاح بازمی‌گردد.^۶ اما از آن مهم‌تر افزوده‌هایی از فرزند حاجی زین العطار است که بیشتر (اما نه الزاماً همه) آن‌ها با عبارت «ابن مؤلف گوید...» از سخن مؤلف متمایز شده‌اند. ویراستاران چاپ‌های مخدوش اختیارات بدیعی (از جمله چاپ میر)، این افزوده‌ها را بخشی از متن اصلی انگاشته‌اند و حتی برخی برآنند که خود حاجی زین العطار یادداشت‌های فرزند را به کتاب افزوده‌است.^۷ اما چنان‌که خواهد آمد، ابن مؤلف این یادداشت‌ها را پس از مرگ پدر و گویا به تدریج (یا در چند نوبت) به کتاب افزوده‌است.

اختصارات و شیوه ارجاع به دست‌نویس‌ها و ویراست مقدماتی / اختیارات

اختیارات: اختیارات بدیعی؛ ویراست مقدماتی مبتنی بر دست‌نویس‌های کهن یاد شده در منابع.

روایت مؤلف: محتوایی که گمان می‌رود توسط حاجی زین العطار فراهم آمده باشد.

۳. نک. ادامه مقاله.

4. Sachau and Ethé, 955; Ethé, I/1252; Fohnan, No. 230;

میر، مقدمه اختیارات، ۵؛ همو، پزشکان نامی پارس، ۱۱۸؛ همو، بزرگان نامی پارس، ۴۲۵.

۵. کرامتی، ۵۲۶-۵۲۷.

۶. همو، ۵۲۸-۵۳۱.

۷. نک. اعلم، ۲۲۱.

روایت ابن مؤلف: محتوایی که با افزودن و کاستن چند مدخل و افزودن شمار چشمگیری یادداشت توسط یکی از فرزندان حاجی زین العطار پدید آمده است و بیشتر افزوده‌ها نیز با «ابن مؤلف گوید» متمایز شده‌اند.

نام کتابخانه [و شماره دست‌نویس]: برای ارجاع به دست‌نویسی خاص از اختیارات بدیعی (بدون تکرار نام مؤلف و کتاب). اگر تنها یک دست‌نویس از آن کتابخانه در منابع پایانی قید شده باشد به یادکرد نام کتابخانه اکتفا می‌شود؛ در غیر این صورت شماره نسخه نیز قید خواهد شد. در صورت لزوم برگ‌شمار نسخه یا مدخل مورد نظر نیز قید خواهد شد. مانند: «دیوان هند، گ ۵» یا «ملی ۲۲۳، گ ۲».

دسته‌بندی دست‌نویس‌های اختیارات بدیعی

در جستار حاضر دست‌نویس‌های اختیارات با توجه به دربر داشتن/نداشتن افزوده‌های ابن مؤلف به دو دسته تقسیم می‌شوند:

۱. دست‌نویس‌های روایت ابن مؤلف که عبارتند از مرعشی (رمضان ۸۴۶هـ) و دیوان هند (۸۵۰هـ) به خط حسین فرزند حاجی زین العطار و شهیدعلی (۸۴۶هـ)، و مقاله دوم ملی ۲۸۰۷ (۸۵۳هـ)، که کاتب آن با کاتب مقاله نخست همین دست‌نویس تفاوت دارد. ایاصوفیه ۳۵۵۳ (۹۷۰هـ) شماری چشمگیر و ایاصوفیه ۳۵۴۷ (۸۸۴هـ) چندی از این یادداشت‌ها را در خود دارد.

۲. دست‌نویس‌های روایت مؤلف که دیگر دست‌نویس‌های یادشده در کتابنامه از آن دسته‌اند. از جمله لالا اسماعیل (۷۹۲هـ، روزگار زندگی حاجی زین العطار)، لایدن (۸۱۹هـ)، ملی ۲۲۳ (۸۳۵هـ) و مقاله اول ملی ۲۸۰۷ (۸۵۲هـ).^۸

۸. در فهرست کتابخانه ملی (انوار، ۴۲۶/۶) فقط تاریخ کتابت و نام کاتب مقاله دوم قید شده و به انجامه مقاله نخست توجه نشده است.

کیستی ابن مؤلف

از میان فرزندان حاجی زین العطار آثاری از دو تن آنها به دست ما رسیده است:

۱. نویسنده رساله‌ای بی‌نام در باب حکمت و احوال و اقوال حکما که گویا احمد نام داشته و دست‌کم تا ۸۱۷ هـ در قید حیات بوده است. در یگانه دست‌نویس شناخته شده این اثر،^۹ نام مؤلف «حاحمد [کذا] بن علی بن الحاج جمال الدین حسین انصاری» یاد شده است که به گمان ریو باید «حاج احمد بن علی ..» باشد.^{۱۰} نویسنده در پایان «حرف دوم» از «قسم اول» این اثر زندگی‌نامه (گ ۱۰۸) مختصری از پدر دارد که تنها منبع کمابیش همه دانسته‌های ما درباره حاجی زین العطار شیرازی است^{۱۱} و در ضمن آن اطلاعاتی هر چند اندک، اما مهم درباره خود می‌دهد که بر اساس آن، این فرزند در ۷۶۰ در شیراز زاده شد و ۴۰ سال از عمر خود را در محضر پدر گذراند. او این آثار را نیز از خود برشمرده است: مفتاح الکنوز در اسامی ادویه، دستور المتأکلین در باب حلویات، تحفة الملوک در باب مسکرات، دستور الزراعة، دستور السعدا در باب اقوال حکما و چند رساله مختصر.^{۱۲}
۲. حسین بن علی که در ۸۴۶ و ۸۵۰ هـ به ترتیب دو دست‌نویس مرعشی (گ ۲۲۱ پ) و دیوان هند (گ ۳۲۶ پ، ۳۶۱ پ) اختیارات بدیعی را به خط خود به یادگار گذاشته و نام و نسب خود را در انجامه این دو دست‌نویس چنین آورده و به خواجه عبدالله انصاری رسانده است: ابن المؤلف (یا ابن المصنف)، حسین بن علی بن حسین بن علی بن محمد بن حسن بن محمود بن احمد بن فضل الله بن مسعود بن محمد بن قطب الاولیاء^{۱۳} عبدالله انصاری. از این فرزند دو اثر و هر دو بسیار مرتبط با اختیارات بدیعی برجای مانده است:
 ۱. اصحاح الادویة (یا صحاح الادویة): وی این کتاب را به درخواست دوستان، برای

۹. Or. 165.4. موزه بریتانیا، گ ۸۰-۱۱۳.

10. Rieu, II/873.

۱۱. نک. Rieu, II/469.

12. Rieu, II/873.

۱۳. در دیوان هند: + ابومحمد

آموزش تلفظ درست نام داروهای اختیارات بدیعی و «تمام کردن تصنیف پدر» نوشته و در آن همچنین طبیعت هر دارو را «به رمز و ایما» (کوتاه نوشت، ح=حرارت/گرم، ب=برودت/سرد؛ ی=پیوست/خشک و ر=رطوبت/تر) همراه با درجه آن (مانند ح ۱ ی ۲=گرم از درجه اول و خشک از درجه دوم) یاد کرده است (حسین بن علی، اصحاح الادویة، گ ۱ پ-۲ ر).

۲.۲. دستور الاطباء من قواعد الحکماء در ۳۰ فصل به فارسی که بنابر مقدمه آن، در آخر محرم ۸۳۹ هـ به پایان رسیده است (حسین بن علی، دستور الاطباء، گ ۲ پ). نزدیک به ۸۵٪ این کتاب (از فصل های ۳ تا ۳۰)، عملاً بازآرایی محتوای اختیارات بدیعی بر اساس کاربرد داروها در درمان بیماری های مختص هر یک از اعضای بدن یا بیماری های عمومی است (برای نمونه نک حسین بن علی، دستور الاطباء، ذیل بصل: فصل ۶، گ ۶۵ پ و فصل ۲۳، گ ۱۹۰ پ؛ فصل ۲۷: گ ۲۲۲؛ حجر الکلب و حجر الیرام: فصل ۲۷: گ ۲۲۲ پ؛ همگی برگرفته از مدخل های مرتبط در اختیارات). به رغم این بهره شگرف، این فرزند بسیار به ندرت از پدر خود چیزی نقل کرده است (از جمله: گ ۷۵ پ: «پدر مؤلف گوید اگر ایرسا و زراوند مدحرج و کندر و دم الاخوین...») و در سایر موارد نقل واژه به واژه او از اختیارات بدیعی و تکرار ارجاعات پدر چنان است که خواننده بی خبر از این ارتباط، آن ها را منابع خود این فرزند می انگارد.^{۱۴}

با توجه به آنچه گذشت ابن مؤلف به احتمال بسیار باید همین حسین بن علی باشد اما آن چه شاید بتواند موجب اندکی تردید در این انطباق باشد آن که حسین بن علی به رغم این بهره گیری پرشمار از عین عبارات اختیارات بدیعی، از افزوده های «ابن مؤلف» بهره نبرده است. البته بیشتر افزوده های ابن مؤلف از نوعی نیست که بتوان آن ها را در دستور الاطباء گنجانند، اما در همان موارد اندک قابل گنجاندن نیز این ارتباط دیده نمی شود (برای نمونه نک.

۱۴. البته خود حاجی زین العطار نیز در مفتاح الخزان و به تبع آن در اختیارات بدیعی در بسیاری از موارد منابع دو منبع اصلی خود، منهاج البیان ابن جزله و الجامع ابن بیطار را چنان در کتاب خود آورده است که منبع مستقیم او به نظر می رسند (نک. کرامتی، ۵۴۷-۵۵۲).

حسین بن علی، دستور الاطباء، گ ۵۶ پ و ۶۰ پ: دوسر و فیروزج).

افزوده‌های ابن مؤلف به مقاله مرکبات و منابع آن

گونناگونی مقاله مرکبات اختیارات بدیعی،^{۱۵} تنظیم روایتی معیار از این مقاله و در نتیجه تشخیص تصرفات ابن مؤلف در آن را دشوار می‌سازد. تکیه بر یادکرد «ابن مؤلف» نیز سودمند نیست. در شهیدعلی تنها ذیل «جوارش مصطکی» در باب سوم (گ ۴۱۳ ر) از ابن مؤلف یاد شده است. در مرعشی تقریباً تمامی این باب افتاده و فقط ذیل «تفاح مربی» در باب پنجم (گ ۲۱۰ پ) از ابن مؤلف یاد شده است (نیز نک. هر دو اشاره در ملی ۲۸۰۷، گ ۲۵۳ ر، ۲۵۴ ر). این دو یادکرد در دیوان هند (گ ۳۴۲ ر، ۳۴۳ پ) نیز آمده است، اما افزوده‌های ابن مؤلف بر این مقاله در این دست‌نویس در مجموع بیش از ۵۱۰۰ کلمه است. بدین قرار:

۱. سه فصل مقدماتی در آغاز مقاله مرکبات (حدود ۱۸۰۰ کلمه) درباره دلایلی که پزشک را به ترکیب دارو وامی‌دارد و دو دیدگاه متعارض «اصحاب تجارب» و «اصحاب قیاس» درباره ترکیب داروها. محتوای این افزوده‌های بی‌یادکرد منبع، در المسائل فی الطب حنین بن اسحاق آمده است (دست‌نویس مغنيسا، گ ۲۶ ر-۳۱ پ، به‌ویژه ۳۰ پ؛ همان، دست‌نویس مغنيسا ۱۷۷۹، گ ۲۹ ر-۳۵ ر، به‌ویژه ۳۳ پ) اما با توجه به ارجاع ابن مؤلف به شرح ابن ابی صادق نیشابوری بر این کتاب در باب ۱۳ (خواهد آمد)، گویا افزوده‌های این بخش نیز از همین شرح (نک. ابن ابی صادق، گ ۲۲۳ ر-۲۷۳ پ، به‌ویژه ۲۶۵ ر-۲۶۸ ر) گلچین شده باشد.

۲. بخشی در معرفی اوزان به کار رفته در کتاب، بی‌درنگ پس از این سه فصل و پیش از ابواب متن اصلی (حدود ۲۵۰ کلمه). این بخش به عربی است و اشاره ابن مؤلف به ابن سراپیون می‌تواند یادآور باب ۳۷ (آخر) از مقاله هفتم (آخر) الکناش الصغیر ابن سراپیون درباره اوزان و مقادیر باشد که البته بیشتر پزشکان دوره اسلامی آن را به واسطه مقاله دهم از

۱۵. در این باره نک. کرامتی، ۵۲۸-۵۲۹.

جمله دوم از کتاب پنجم القانون ابن سینا با عنوان «فی ذکر الأوزان والمکاییل من الکناش یوحنا بن سرافیون» و غالباً نیز با اشتباهات بسیار نقل کرده‌اند. ابن مؤلف در این بخش از ابن هبل (۵۱۵-۶۱۰ هـ / ۱۱۲۲-۱۲۱۳ م) نیز یاد می‌کند که ابن هبل (۳۳۶/۲-۳۳۷) نیز به نوبه خود یکی از تکرار کنندگان گزارش ابن سینا از الکناش الصغیر است (البته بی‌یادکرد نام ابن سینا یا ابن سراپیون). اما تفاوت در عبارات نشان از آن دارد که ابن هبل نیز نمی‌توانسته منبع مستقیم ابن مؤلف در این موضع باشد. پس چه بسا او بخش اوزان و مقادیر را از منبعی واسطه نقل کرده باشد.

۳. مقدمه‌ای بر باب اول (حدود ۵۴۰ کلمه) درباره چستی مفرحات، ملاحظات ضروری در ترکیب آن‌ها، منع هرگونه نوآوری در این مورد، ملاحظات ضروری در زمینه جایگزینی داروی نایاب با بدل آن و نکاتی دیگر.

۴. مقدمه‌ای بر باب دوم (حدود ۷۵ کلمه) درباره نقش عسل به عنوان نگه‌دارنده در معجون‌ها.

۵. مقدمه‌ای بر باب سوم (حدود ۷۳۵ کلمه) درباره وجه تسمیه لفظ جوارش، تفاوت میان جوارشات و معاجین، دستورالعمل کلی در ساخت و چگونگی نگه‌داری جوارش‌ها.

۶. مقدمه‌ای بر باب ششم (حدود ۸۵۰ کلمه) درباره انواع قند و بهترین آن و لزوم انتخاب قند مناسب برای هر شراب

۷. مقدمه‌ای بر باب یازدهم (حدود ۵۰۰ کلمه) درباره چستی و تاریخچه ساخت ایارجات.

۸. مقدمه‌ای بر باب سیزدهم (حدود ۴۱۵ کلمه) درباره تاریخچه (البته نیمه‌افسانه‌ای) کشف و تکمیل انواع تریاق و حکیمان دست‌اندرکار آن‌که در این جا مطلب برگرفته از شرح ابن بی‌صادق نیشابوری بر المسائل فی الطب حنین بن اسحاق است (دیوان هند، گ ۳۵۷ ر- ۳۵۷ پ؛ حنین بن اسحاق، دست‌نویس مغنسیا ۱۷۸۱، ۲۸ پ- ۲۹ ر، همان، دست‌نویس مغنسیا ۱۷۷۹، گ ۳۲ آ؛ ابن ابی‌صادق نیشابوری، گ ۲۳۶ ر- ۲۳۶ پ (عبارات حنین) و

گ ۲۳۷ پ-۲۵۵ ر: شرح ابن ابی صادق؛ نیز همان، ۲۲۸ پ).

تصرفات ابن مؤلف در مدخل‌های مقاله مفردات

با مقایسه دست‌نویس‌های روایت مؤلف و ابن مؤلف، می‌توان به افزوده‌ها و کاستی‌هایی در مدخل‌های کتاب پی برد. از این میان چنین می‌نماید که ۸ مدخل یادشده در جدول ۱ افزوده‌های ابن مؤلف باشد، زیرا در هیچ یک از دست‌نویس‌های روایت مؤلف نیامده‌اند (مگر به خطی دیگر و در حاشیه). اما نکته شایان توجه آن‌که ۴ مدخل افزغنج، افایوه، اندروخورون و جمهوری در هیچ یک از سه دست‌نویس کهن روایت ابن مؤلف، با یادکرد او متمایز نشده‌اند؛ در حالی که در دست‌نویس به‌نسبت متأخر ایاصوفیه ۳۵۵۳ (۹۷۰ هـ)، جز در مورد اندروخورون، «ابن مؤلف» یاد شده‌است و به نظر می‌رسد این دست‌نویس به نسخه‌ای کهن از روایتی دیگر از ابن مؤلف نسب می‌برد که در برخی مدخل‌ها اشاراتی بیشتر به ابن مؤلف داشته‌است (برای شواهد بیشتر نک ادامه جستار).

جدول ۱: مدخل‌های افزوده در روایت ابن مؤلف

محل یادکرد در مدخل	ایاصوفیه ۳۵۴۷	ایاصوفیه ۳۵۴۹	ایاصوفیه ۳۵۵۳	تیموری علی	بنی زان هند	سینه	
افزغنج	ن	-	+	-	-	-	
افایوه	ن	-	+	-	-	-	
اندروخورون	ن	-	ن	-	-	-	
اوتشین	ن	-	ن	-	+	-	
بنتومه	ن	+	+	+	+	+	
جمهوری	ن	ن	+	ن	-	-	
شجرة الوز	ن	+	ن	+	+	+	
مل	+	+	ن	+	+	+	

ن: این مدخل را ندارد؛ +: یادکرد «ابن مؤلف»؛ -: بدون یادکرد مؤلف

همچنین از میان ۲۷۰۹ مدخل روایت مؤلف (بر اساس یادکرد آن‌ها در بیشتر دست‌نویس‌های این روایت)، تنها مدخل «سحبر» در هیچ یک از سه روایت مهم ابن مؤلف نیامده است و ۲۲ مدخل (که در هیچ یک ابن مؤلف یاد نشده است) دست‌کم در یکی از این سه نیامده‌اند. اگر فرض معقول و محتمل یکی بودن ابن مؤلف و حسین فرزند حاجی زین العطار را بپذیریم می‌توان گفت که ۴ مدخل اضموط، حشیشه الکلب، سحبر و شاه‌چینی که در دو دست‌نویس به خط او نیامده‌اند از مدخل‌های روایت ابن مؤلف نیستند و ۱۰ مدخل از مدخل‌های نامذکور در شهیدعلی نیز با توجه به یادشدن در هر دو دست‌نویس دیگر باید در شمار مدخل‌های روایت ابن مؤلف (و نقص شهیدعلی) انگاشته شوند (جدول ۲).

جدول ۲: مدخل‌هایی که دست‌کم در یکی از سه دست‌نویس روایت ابن مؤلف نیامده‌اند.

مدخل	مرعشی	دیوان هند	شهیدعلی
اضموط	-	-	گ ۲۳ پ
حشیشه الکلب	-	-	گ ۹۹ ر
زرقوری	-	گ ۱۵۵ ر	گ ۱۷۱ پ
سحبر	-	-	-
شاه‌چینی	-	-	گ ۲۱۲ ر
شیخ البحر	-	گ ۲۰۱ پ	گ ۲۲۸ پ
عنصل	گ ۱۴۱ ر	-	گ ۲۶۸ پ
عنقر	گ ۱۴۱ ر	-	گ ۲۶۸ پ
عنزروت	گ ۱۴۱ ر	-	گ ۲۶۹ ر
عنجد	گ ۱۴۱ ر	-	گ ۲۶۹ ر
لزاق الرخام	گ ۱۷۸ پ	-	گ ۳۴۸ ر
مفرح قلب المحزون	گ ۱۹۱ ر	-	گ ۳۷۲ پ
کاستی نسبت به روایت مؤلف	۶	۱۰	۱۰+۱
<p>۱۰ کاستی شهیدعلی در مدخل‌ها (که در دو دست‌نویس دیگر آمده‌اند و در جدول ذکر نشده‌اند) بدین قرار است: جمار، زان، زیت الهرجان، سغبین، سقن، کمون اسود، مشط الراعی، ورق الاترح، ورق التوث، ورق الجوز</p>			

افزوده‌های ابن مؤلف بر محتوای مدخل‌های مفردات

ابن مؤلف افزون بر آنچه گفته شد، بر شماری چشم‌گیر از مدخل‌های روایت مؤلف یادداشت افزوده است. دو دست‌نویس فرزند حاجی زین العطار، چه در شمار و عنوان مدخل‌های دارای یادکرد ابن مؤلف و چه در شمار یادکرد (و حتی در جای این یادکردها) در هر مدخل، اختلافاتی با هم دارند.^{۱۶} بسیاری از این یادکردها در شهیدعلی و شماری نیز در ایاصوفیه ۳۵۵۳ آمده‌اند (نک. جدول ۳).

جدول ۳: یادکردهای متفاوت ابن مؤلف در مرعشی و دیوان هند

تکرار یادکرد بیشتر در		محتوا		نوع مدخل از نظر یادکرد ابن مؤلف
ایاصوفیه ۳۵۵۳	هیچ‌یک	برابر ^{۱۱}	بیشتر	
۵	۵	۶	۱	بدون یادکرد در مرعشی و با یادکرد در دیوان هند
۲	-	۱	۲	با یادکرد در هر دو اما در دیوان هند بیشتر
۷	۱	۱۴	-	با یادکرد در مرعشی و بدون یادکرد در دیوان هند
۴	-	۲	۳	با یادکرد در هر دو اما در مرعشی بیشتر

[۱]. در این موارد به رغم یادکرد بیشتر از «ابن مؤلف»، محتوای منقول از او یکسان است.

[۲]. افزوده‌ای مفصل درباره انواع صندل در مرعشی ذیل صندل ابیض و کمابیش همان در دیوان هند ذیل صندل احمر آمده است. نیز مطلبی درباره چگونگی فراوری قیر=قیل در مرعشی ذیل قیر و در دیوان هند ذیل قیل آمده است. این دو مورد در جدول نیامده‌اند.

[۳]. افزون بر این دو مدخل عنبر و عوسج در برگ ۲۳۱ دیوان هند، یادکرد ابن مؤلف ندارند اما این اشکال ناشی از نونویس شدن این برگه از روی دست‌نویسی از روایت مؤلف است.

۱۶. البته شماری از این اختلاف‌ها را می‌توان به از قلم افتادن، یا یک‌جا کردن دو ارجاع یا جابه‌جا کردن یک مطلب از یک مدخل به مدخل مشابه نسبت داد.

یکی از گزینه‌های محتمل برای تبیین اطلاعات جدول ۳ آن است که فرض کنیم شهیدعلی و ایاصوفیه ۳۵۵۳ به دست‌نویسی نسب می‌برند که در آن بسیاری از یادکردهای مرعشی و دیوان هند با هم ترکیب شده‌اند که البته در این صورت باید تاریخ کتابت شهیدعلی را نادرست انگاشت؛ زیرا تاریخ کتابت شهیدعلی به شهادت انجامه، ربیع الثانی ۸۴۶ق، یعنی ۵ ماه زودتر از کهن‌ترین دست‌نویس موجود به خط حسین بن علی (رمضان ۸۴۶ق) است. اما به نظر می‌رسد تبیین بهتر، «در کار بودن دست‌نویسی دیگر از روایت ابن مؤلف و دربردارنده یادکردهایی بیشتر» باشد. زیرا مرعشی و دیوان هند به رغم در برداشتن بیشترین شمار یادکرد ابن مؤلف (نسبت به دست‌نویس‌های دیگر)، گویا حتی در مجموع نیز همه این یادداشت‌ها را در خود نداشته باشند. در این دو، ذیل ۴ مدخل بنفشج، دجاج، شمع و کرویا ابن مؤلف یاد نشده است در حالی که در شهیدعلی، ذیل دجاج و کرویا و در ایاصوفیه ۳۵۵۳ (افزون بر در برداشتن سه مدخل افزوده به نقل از ابن مؤلف که پیشتر بدان اشاره شد)، ذیل بنفشج و شمع افزوده‌هایی از ابن مؤلف آمده است که همگی از همان جنس افزوده‌های دیگر ابن مؤلف‌اند.^{۱۷} هم‌چنین در دو دست‌نویس مرعشی و دیوان هند ذیل ۵ مدخل ادراقی، صاب، عقیق، فیروزج و کرک فقط یک بار از ابن مؤلف اما در ایاصوفیه ۳۵۵۳ ذیل ادراقی و در شهیدعلی ذیل ۴ مدخل دیگر، دوبار از او یاد شده است. البته یادکرد مکرر ابن مؤلف ذیل ادراقی، صاب و کرک غیرضروری است و محتوای افزوده او در نهایت همان است که در مرعشی یا دیوان هند آمده است، اما در شهیدعلی ذیل عقیق (گ ۲۶۲ پ) و فیروزج (گ ۲۸۹ ر) نکات مهم بیشتری نسبت به این دو دست‌نویس به ابن مؤلف منسوب است که بیشتر آن‌ها را می‌توان در مأخذ اصلی ابن مؤلف در افزودن نکات مربوط به گوهرها، یعنی عرایس الجواهر کاشانی (به ترتیب: ص ۱۳۲-۱۳۳: عقیق و ۷۲-۷۴: فیروزه) یافت (نک. ادامه جستار).

۱۷. البته در ایاصوفیه ۳۵۵۳ (گ ۱۵۳ پ) ذیل علیق الکلب نیز به اشتباه از ابن مؤلف یاد شده است در حالی که این مطلب مربوط به مدخل علیق است (قس مرعشی ۱۰۲۶۴، ۱۳۹ پ؛ شهیدعلی، گ ۲۶۵ پ).

بررسی شماری بیشتر از دست‌نویس‌های روایت ابن مؤلف می‌تواند مجموعه‌ای حداکثری از این یادکردها فراهم آورد که البته باید محتوای آن‌ها با توجه به آنچه در ضمن منابع ابن مؤلف خواهد آمد ارزیابی شود. خلاصه‌ای از این مجموعه حداکثری با در نظر گرفتن چهار دست‌نویس یادشده در این بخش در جدول ۴ آمده است.

جدول ۴: یادکرد ابن مؤلف در مدخل‌های مقاله اول

دست‌نویس	مدخل‌ها	شمار یادکرد
مرعشی	۱۸۶	۲۰۵
دیوان هند	۱۷۶	۱۹۱
اشتراک* مرعشی/دیوان	۲+۱۶۱	۲+۱۷۶/۲+۱۸۰
اجتماع* مرعشی/دیوان	۲-۲۰۱	۲-۲۲۳
شهیدعلی	۱۷۰	۱۸۶
ایاصوفیه* ۳۵۵۳	۷۲	۷۸
اجتماع هر چهار	۲-۲۰۸	۲-۲۳۵

۲+ با توجه به یکسانی مطلب افزوده به دو مدخل صندل ابیض و صندل احمر و نیز دو مدخل قیر و قیل عملاً باید به مدخل‌های مشترک افزوده شود.
 ۲- به همان دلیل باید از مجموع یادکردها کاسته شود.
 * مقصود از اشتراک و اجتماع مرعشی/دیوان، «یادکردهای مشترک از ابن مؤلف در هر دو» یا «یادکرد در دست‌کم یکی از این دو» دست‌نویس است.

محتوای افزوده‌های ابن مؤلف و منابع او

افزوده‌های ابن مؤلف بر ۲۰۶ مدخل اختیارات بدیعی که در مجموع به بیش از ۹۷۰۰ کلمه (با به شمار نیاوردن عبارت «ابن مؤلف گوید»؛ بیش از ۹۰۰۰ کلمه) می‌رسد، طیفی وسیع از موضوعات را در بر می‌گیرد. از جمله (اعداد داخل دو کمان = تعداد مدخل‌های دربردارنده یادداشت‌های مرتبط با هر موضوع): نام دیگر دارو (۴۳) و به‌ویژه نام شیرازی یا نام دارو نزد روستائیان شیراز (ذیل اقط، تشمیج، دبق و طرائث) یا زنان شیراز (ذیل بوزیدان)؛ خواص (غیر معمول) داروها (۳۲)؛ اشاره به سرزمین‌ها (معدن، محل رویش، زیستگاه و مانند آن:

۳۲) با تأکید ویژه بر شیراز و توابع آن؛ ریخت‌شناسی (۲۸)؛ چیستی دارو (۲۸)؛ انواع هر دارو (۲۷)؛ کاربرد (۲۷)؛ بهترین نوع هر دارو (۱۶)، اما از نظر حجم در مجموع مفصل‌تر از دسته‌های دیگر؛ نقد بر پدر و دیگران (۹)؛ وجه تمایز یک دارو از داروی دیگر (۹)؛ فرآوری دارو (۸)؛ وجه تسمیه دارو (۷)؛ غش در دارو و نحوه تشخیص (۵)؛ و برخی مشاهدات شخصی درباره تأثیرات شگرف سودمند یا زیان‌بار برخی مواد (۴).

عطرشناسی

در بیشتر آثار داروشناسی و از جمله در اختیارات بدیعی، عطرها به ملاحظه کاربرد دارویی یاد شده‌اند. منبع گزارش‌های بسیار مختصر حاجی زین العطار در مورد اجناس عطرها، به‌ویژه عطرها اصلی (معروف به اصول) القانون ابن سینا بوده‌است. ابن مؤلف در افزوده‌های نسبتاً مفصل خود به این گونه مدخل‌ها بی‌آنکه از منبعی یاد کند. جز در مورد عنبر (برگرفته از الصیدنة ابوریحان و با اشتباهاتی مهم؛ احتمالاً از اصل عربی الصیدنة) از عرایس الجواهر و نفایس الاطایب کاشانی (غالباً واژه‌به‌واژه) بهره برده‌است. البته تنسوخ‌نامه ایلخانی نصیرالدین طوسی، با شباهت چشمگیر محتوایی و متنی عرایس الجواهر به آن، نیز می‌توانست منبع ابن مؤلف باشد که مقایسات مندرج در جدول ۵ (دربردارنده مهم‌ترین موارد به عنوان نمونه) این ارتباط را رد می‌کند.

جدول ۵: مقایسه اجناس عطرها در افزوده‌های ابن مؤلف و منابع محتمل

عطر	اجناس عطر (عموماً به ترتیب کیفیت)	منبع (همگی بدون استناد)
عنبر ^{۱۸}	اشهب، عین الجراد (=چشم ملخ، نوعی از عنبر نیست بلکه نوع اشهب سوراخ‌هایی چون چشم ملخ دارد) که صفحه‌ها بر زبر یکدیگر باشد (با توجه به گزارش بیرونی، این توضیح در واقع	بیرونی، ۴۳۷: شحری (انواع شحری: اشهب با سوراخ‌هایی چون «عین الجراد» (چشم ملخ)، کوه بر کوه (مرکب من طبقات و صفائح) و ازرق)،

۱۸. مرعشی، ۱۰۲۶۴ (گ ۱۴۰ پ)، شهیدعلی (۲۶۸ ر). دیوان هند در این موضع (گ ۲۳۱) افتادگی داشته و از روی نسخه‌ای از روایت مؤلف و طبعاً بدون افزوده ابن مؤلف ترمیم شده‌است.

<p>المند، السمکی (قس انواع یا ترتیب متفاوت و نیز «توی بر توی» به جای کوه بر کوه در: نصیرالدین، ۲۵۳-۲۵۲؛ کاشانی، ۲۵۵)</p>	<p>مربوط به نوع از قلم افتاده «کوه بر کوه^{۱۹}» است، ازرق (منقاری)، مند (سیاه و گرانوزن)، سمکی</p>	
<p>منبع دو نوع اول نامشخص اما از مندلی به بعد نقل غالباً واژه‌به‌واژه از کاشانی، ۲۵۷-۲۵۹ (قس انواع یا ترتیب متفاوت در بیرونی، ۴۴۳-۴۴۴؛ نصیرالدین، ۲۵۴-۲۵۵)</p>	<p>کلمک (که هم‌سنگ زر فروشند)، کوهی، بری، مندلی، سمندوری، قاقلی، قماری، صنفی (به تقلید از کاشانی: صنیفی؛ در مرعشی این نوع از قلم افتاده است)، بنکالی (نسخه‌ها: سکالی)، عفصی، منطایی، ربدی (نسخه‌ها: رندی/ریدی)، جلائی، لوقینی؛ اشباه عود: از منطایی جنسی است که آن را اشباه خوانند و آن دو نوع باشد یکی پاره‌های بزرگ ستر ...</p>	<p>عود</p>
<p>نقل غالباً واژه‌به‌واژه از کاشانی، ۲۶۰-۲۶۱ (قس انواع یا ترتیب متفاوت در ابن سینا، ۳۳۶/۱ (منقول در متن اختیارات)، بیرونی، ۵۱۴-۵۱۵؛ نصیرالدین، ۲۵۶-۲۵۷)</p>	<p>فنصوری، زباجی (نسخه‌ها: ریاحی) و خرده آن موسوم به سریری، رفوق، آزاد، اسفرک</p>	<p>کافور</p>
<p>نقل غالباً واژه‌به‌واژه از کاشانی، ۲۵۰-۲۵۱، با این ضبط‌ها: چینی، ختایی، تبتی، قمجویی، طومسی، تاتاری، خرخیزی، بحری، قشمیری/اذفر (قس انواع و ترتیب متفاوت در بیرونی، ۵۷۷-۵۷۸؛ نصیرالدین، ۲۴۸-۲۵۰؛)</p>	<p>ختئی، خطایی (در اصل: از وسط دیار خطای آورند)، تبتی، قمجویی، طومستی (نسخه‌ها: طومسی)، تاتاری، خرخیزی، بحری، قشمیری (نسخه‌ها: قشمیری) / اذفر</p>	<p>مشک</p>

۱۹. کوه بر کوه عنبر مطبق را گویند و آن نوعی از عنبر است که طبقه طبقه بر روی هم نشسته است مانند کوه (برهان قاطع، نیز دهخدا، ذیل ماده).

گوهرشناسی

یادکرد گوهرها نیز در آثار داروشناسی بسیار معمول بوده است. در این گونه موارد معمولاً کاربردهای دارویی و «خواص» (به همان معنی کاربردهای غیر معمول) مورد توجه بوده اند. گزارش‌های حاجی زین العطار در این موارد نیز بسیار مختصر است و ابن مؤلف همچون موضوع عطرها، انواع هر گوهر را بی‌یادکرد منبع برشمرده است. البته در این موضوع، شباهت میان متن تنسوخ‌نامه و عرایس الجواهر بیشتر است و این هر دو به نوبه خود کمابیش از جواهرنامه نظامی محمد بن ابی البرکات نیشابوری رونویسی شده اند. اما با توجه به مقایسات جدول ۶ در این موضوع نیز ابن مؤلف از عرایس الجواهر بهره گرفته است.

جدول ۶: مقایسه انواع گوهرها در افزوده‌های ابن مؤلف و منابع محتمل

گوهر	انواع (عموماً به ترتیب قیمت)	منبع ابن مؤلف (همگی بدون استناد)
زمرد	ارجاع به کتاب احجار؛ معدن زمرد؛ صابونی پست‌ترین نوع است؛ انواع: ذبابی، ریحانی، سلقی، زنجاری، صیقلی، ظلمانی، «اسی، اصم، کرائی» (یا صابونی، اسی، کرائی. اصم)؛ گرانی زمرد در هند؛ ذبابی و ریحانی متاع بلاد فرنگ؛ سستی زمرد و بی‌طاقتی در برابر آتش	کاشانی، ۴۸: معدن زمرد، ۴۸: ترتیب موجز، ۴۹: ترتیب تفصیلی، ۴۸: گرانی زمرد در هند، ۵۰: عزت ذبابی و ریحانی در فرنگ، ۵۱: سستی و بی‌طاقتی زمرد (قس، محمد بن ابی البرکات، ۱۰۰-۱۱۵؛ نصیرالدین، ۵۴-۶۴)
عقیق	انواع عقیق، کاربرد سرخ و زرد در زیورها و مبارک بودن به فال، کم‌قیمتی تیره‌فام، «خواص» عقیق	کاشانی، ۱۳۲-۱۳۳ (قس نصیرالدین، ۱۱۵: بسیار مختصر)
فیروزج	انواع فیروزه [نیشابوری] بر اساس معدن و به ترتیب کیفیت: ابواسحاقی، ازهری، سلیمانی، زرهونی، آسمانگون / خاک‌بیز. عبدالمجیدی، عندلیبی، گنجینه‌ای؛ خرابی معادن نیشابور در این روزگار (روزگار ابن مؤلف؟)؛ فیروزه بدرنگ و بی‌کیفیت کرمانی؛ «خواص» فیروزه در	منطبق با دومین ترتیب مذکور در کاشانی، ۶۷-۶۸ که گویا جایگزین ترتیب نخست (=ترتیب محمد بن ابی البرکات، ۱۲۸-۱۲۹) بوده و تا نوع پنجم مطابق با نصیرالدین (ص ۷۶-۷۷) است؛ کاشانی، ۷۲: افزایش روشنایی، ۷۳: فال نیکو و پیروزی بر خصم، ۷۴: کاربرد در مفرحات،

<p>تصفیه اخلاط و کاربرد نزد اکسیریان (قس، نصیرالدین، ۷۹-۸۰: بدون اشاره به کاربرد در مفرحات؛ نیز محمد بن ابی البرکات، ۱۲۷-۱۳۵)</p>	<p>افزایش روشنائی چشم، فال نیکو، پیروزی بر خصم، کاربرد در مفرحات، تصفیه اخلاط، کاربرد نزد اکسیریان</p>	
<p>کاشانی. ۷۹: چیستی، انواع: ۱. سفید شفاف مانند آبگینه فرعونى، ۲. زرد، ۳. زیتی، ۴. سیمایی و [انواع دیگر]: سرخ و سبز و اکهب و سیاه، پسند هر بلاد و از جمله هندیان که شکسته را فال بد دارند، بدترین نوع، اشکال الماس، ۷۹-۸۰: نادرستی گمان شکسته شدن الماس به شکل مثلث (هرم مثلث القاعده) کاشانی، ۸۲-۸۳: گمان نادرست درباره شکستن الماس با سرب: «... و کمال شهرت این معنی به عننه رسیده ... و اگر بجای اسرب شمع یا پنبه یا کاغذ باشد همین فایده کند که نگذارد که اجزاء وی متلاشی گردد» کاشانی، ۸۰: معدن الماس (قس ۱۳۷-۱۴۵؛ نصیرالدین، ۶۵-۶۹)</p>	<p>چیستی الماس؛ انواع: سفید شفاف مانند آبگینه فرعونى؛ دوم زرد رنگ و آن را زیتی خوانند و سرخ و سبز و سیاه و اکهب نیز بود بهر ناحیت و بلادى نوعى می پسندند. اهل عراق عرب و عجم الماس زرد اختیار کنند؛ پسند هندیان که شکسته را فال بد دارند؛ بدترین انواع الماس رخو سفید رنگ بی طراوت ... ؛ اشکال الماس؛ نادرستی گمان شکسته شدن الماس به شکل مثلث (هرم مثلث القاعده)؛ گمان نادرست درباره شکستن الماس با سرب: «... و صیت شهرت آن به عننه رسیده ... و اگر بجای اسرب شمع یا پنبه یا کاغذ باشد همین فایده کند که نگذارد که اجزاء وی متلاشی گردد» معدن الماس</p>	<p>ماس (الماس)</p>

دیگر افزوده‌های مهم

جز آن چه گفته شد چند افزوده ابن مؤلف از جهات گوناگون می تواند شایسته یادکرد و توجه باشد:

۱. تنها نکته تاریخ‌دار این افزوده‌ها اشاره به آورده شدن زرافه‌ای به شیراز در ۸۰۶ هـ است: «ابن مؤلف گوید: ... در سنه ست و ثمان مائه یک زرافه به شیراز آورده بودند»

(مرعشی، گ ۹۵ ر؛ دیوان هند، گ ۱۵۵ پ).

۲. متهم کردن ابن بیطار به انتحال کتاب غافقی و نیز انتقاد از پدر به دلیل درنیافتن این موضوع ذیل خصی الثعلب: «... صاحب منهج و صاحب تقویم گویند ثمری است و صاحب مفرده که ابن بیطار است در جامع آورده است که آن بیخی است و در آنجا قول صاحب جامع معتبر است. ابن مؤلف گوید ... و حال آنکه صاحب جامع این نقل ها که کرده از مفرده غافقی کرده بلکه تمام کتاب سید غافقی نقل کرده و به اسم خود بازخوانده و پدر این ضعیف به وقت آن نیفتاده. (مرعشی، گ ۶۷ ر: یادداشت مؤلف در پایان مدخل؛ دیوان هند، گ ۱۱۳ پ).

۳. انتقادی دیگر از پدر ذیل دهنج: «... دو نوع است: کرمانی و فرنگی ... و ابن مؤلف گوید: آنچه پدر این ضعیف آورده که کرمانی است، آن «از ولایت فارس خیزد، میانه سیرجان و شیراز و از طرف خراسان نیز می آورند»^{۲۰} و آنچه فرنگی گویند (گوید؟)، آن را فرندی گویند، نه فرنگی. بدان سبب که در وی مثل جوهر آهن بلارک نقش ها باشد و فرند به لغت تازی جوهر شمشیر بود ...» (مرعشی، گ ۸۰ ر؛ دیوان هند، گ ۱۳۳ ر).

اعتبار دست نویس های حسین بن علی در ویراست انتقادی/اختیارات

مصححان عموماً برای دست نویسی به خط فرزند مؤلف و آن هم فرزندی که خود اهل فن و صاحب اثر باشد، پس از دست نویسی به خط خود مؤلف، بیش از دست نویس های دیگر اعتبار قائل اند. اما مقایسه دو دست نویسی به خط حسین بن علی (دیوان و مرعشی) که به احتمال بسیار همان «ابن مؤلف» است، با دست نویس های کهن روایت اصلی (مانند لالا اسماعیل، لایدن، ملی ۲۲۳، ملی ۲۸۰۷ و جز آن) نشان از آن دارد که حسین بن علی بیشتر به نقل مضمون، و نه عبارات متن پایبند بوده است. شماری از مکررترین این تغییرات، که به

۲۰. متن مطابق دیوان هند، اما در مرعشی ۱۰۲۶۴ به جای عبارت میان «) چنین آمده است: «از طرف خراسان آورند و در ولایت فارس و شبانکاره هم باشد».

طور معمول در هر مدخل چند بار رخ می دهد بدین قرار است:

۱. جابه جایی میان ضمایری چون او / وی
۲. جابه جایی میان افعال است / باشد / بُود
۳. جابه جایی در واژه های معادل به ویژه در مورد دو واژه بسیار پرکاربرد سودمند / نافع
۴. جابه جایی میان نام عربی و فارسی اندام ها یا داروها
۵. جابه جایی در ترتیب اجزای جمله (که بیشتر سبک نثر و نه مفهوم را تغییر می دهد) مانند «گرم است و خشک» / «گرم و خشک است».

این تفاوت ها حتی میان دو دست نویس به خط حسین بن علی نیز بسیار دیده می شود.^{۲۱} در نتیجه، این دو دست نویس را، حتی با کنار گذاشتن تصرفات ابن مؤلف، نمی توان، برای انتشار ویراستی از روایت اصلی اثر _ به شرط آن که هدف دست یابی به «عین عبارت های حاجی زین العطار باشد» _ اساس کار قرار داد؛^{۲۲} البته این دست نویس ها همچنان برای اصلاح اشکالات راه یافته به نام داروها می تواند مهم باشد. از این گذشته به ویژه در دیوان هند بعضا اشتباهاتی دیده می شود که از کاتبی که خود دستی بر آتش دارد بعید است و چنین می نماید که حسین بن علی در کتابت این دست نویس ها چندان که باید دقت نداشته و بعضا بعضی اشتباهات کاتبان بیگانه با محتوا را مرتکب شده است. برای نمونه در دیوان هند (گ ۲۴۳ ر)، جای عنوان مدخل «فقلا مینون اخر» خالی مانده و این عبارت به اشتباه دو سطر بالاتر و به جای عنوان مدخل «فقاح السورنجان» آمده است (قس مرعشی ۱۴۸ ر که البته در این جا نیز فقاح السورنجان به صورت «فقحا السورنجان» آمده است). و البته از این دست اشتباهات در متن مدخل ها بیشتر به چشم می خورد.

۲۱. در این دو دست نویس تفاوت در محل اضافه شدن یادداشت ابن مؤلف نیز کم نیست (به برخی از این موارد در همین مقاله اشاره شده است).

۲۲. در واقع حتی اشاره به این اختلافات نیز نه سودمند است و نه در حوصله حتی مخاطبان متخصص.

نتیجه

برپایه تفصیل پیشین می‌توان گفت:

۱. ابن مؤلف به احتمال قریب به یقین همان حسین بن علی بن حسین انصاری است.
۲. دست‌نویس‌های دارای روایت ابن مؤلف خود تنوع بسیار دارند. حتی میان دو دست‌نویس به خط حسین بن علی تفاوت چشم‌گیر است.
۳. این یادداشت‌ها پس از مرگ حاجی زین العطار تا دست‌کم ۸۵۰هـ، به تدریج یا دست‌کم در سه نوبت به متن اضافه شده‌اند.
۴. ابن مؤلف با سه بار یادکرد خود در بخش مرکبات در مجموع بیش از ۵۰۰۰ کلمه به این بخش افزوده‌است که به نسبت حجم مقاله مرکبات اصلی اختیارات (کمتر از ۱۶۰۰۰ کلمه) چشم‌گیر است.
۵. افزوده‌های ابن مؤلف به دست‌کم ۲۰۶ مدخل مقاله مفردات اختیارات بدیعی (با ۲۳۳ یادکرد ابن مؤلف) بیش از ۹۰۰۰ کلمه‌است که حجم آن نسبت به تقریباً ۲۰۰ هزار کلمه متن اصلی مقاله مفردات اختیارات اندک می‌نماید.
۶. این یادداشت‌های اندک، به دلیل دربرگرفتن طیفی وسیع از موضوعات (نام‌های دیگر و به‌ویژه نام‌های محلی، ریخت‌شناسی، انواع و جز آن) مهم تلقی می‌شوند. در یکی از مهم‌ترین این یادداشت‌ها ابن مؤلف ابن بیطار را به انتحال کتاب غافقی متهم کرده و چند بار نیز (از جمله در همین مورد) از پدر انتقاد کرده‌است.
۷. دست‌نویس‌های اختیارات به خط حسین بن علی، به رغم کتابت به خط فرزند مؤلف که خود نیز اهل فن بوده، حتی با کنارگذاشتن افزوده‌های «ابن مؤلف»، چندان‌که باید و شاید، نمی‌تواند در کار تصحیح انتقادی اختیارات بدیعی _ به شرط آن‌که هدف دستیابی به «عین عبارت‌های حاجی زین العطار» _ به کار آید زیرا وی در مواردی پرشمار در متن نوشته پدر نیز تصرف کرده‌است، اما در تصحیح محتوای علمی همچنان می‌توان بدان‌ها اعتماد کرد.
۸. حسین بن علی کتاب دستورالاطباء خود را با بازآرایی اختیارات بدیعی پدید

آورده است.

کتابشناسی

- ابن ابی صادق نیشابوری، شرح المسائل فی الطب حنین بن اسحاق، دست‌نویس ۳۵۷۸ کتابخانه فاتح.
ابن سربویون، الکناش الصغیر، ترجمه کهن سریانی به عربی حسن بن بهلول، دست‌نویس شماره ۹۶۶۸ کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران.
- ابن سینا، حسین بن عبدالله، القانون فی الطب، بولاق، ۱۲۹۴ هـ.
ابن هبل، مهذب الدین ابوالحسن علی بن احمد بن علی، المختارات فی الطب، حیدرآباد دکن، دائرة المعارف العثمانیة، ۱۳۶۲ هـ.
- اعلم، هوشنگ، «اختیارات بدیعی»، دانشنامه زبان و ادب فارسی، ویراسته اسماعیل سعادت، تهران، فرهنگستان زبان و ادب فارسی، ج ۱، ۱۳۸۴ ش.
- انوار، سید عبدالله، فهرست نسخ خطی کتابخانه ملی، ج ۶، تهران، انتشارات کتابخانه ملی، ۱۳۵۴ ش.
بیرونی، ابوریحان محمد بن احمد، الصيدنة فی الطب، ویراسته عباس زریاب، تهران، مرکز نشر دانشگاهی، ۱۳۷۰ ش.
- حاجی زین العطار شیرازی، علی بن حسین، اختیارات بدیعی، دست‌نویس شماره ۶۳۸ کتابخانه لالا اسماعیل، تاریخ کتابت ۷۹۲ هـ (کهن‌ترین نسخه شناخته شده).
همان، دست‌نویس شماره Or. 558 کتابخانه دانشگاه لایدن، تاریخ کتابت ۸۱۹ هـ.
همان، دست‌نویس شماره ۲۲۳ کتابخانه ملی ایران، تاریخ کتابت ۸۳۵ هـ.
همان، دست‌نویس شماره ۱۰۲۶۴ کتابخانه آیت الله مرعشی، تاریخ کتابت ۸۴۶ هـ (به خط فرزند مؤلف).
همان، دست‌نویس شماره ۱۹۹۹ کتابخانه شهید علی، تاریخ کتابت ۸۴۶ هـ (در فهرست به اشتباه ۸۲۶ هـ).
همان، دست‌نویس شماره ۳۴۹۹ کتابخانه دیوان هند، تاریخ کتابت ۸۵۰ هـ (به خط فرزند مؤلف).
همان، دست‌نویس شماره ۲۸۰۷ کتابخانه ملی ایران (دو کاتب، ۸۵۲ و ۸۵۳ هـ).
همان، دست‌نویس شماره Supplément Persan 335 کتابخانه ملی فرانسه، تاریخ کتابت ۸۵۵ هـ.
همان، دست‌نویس شماره ۲۳۲۵ کتابخانه ملی ایران، تاریخ کتابت ۸۷۷ هـ.
همان، دست‌نویس شماره ۳۵۴۷ کتابخانه ایاصوفیه، با تاریخ کتابت ۸۸۴ هـ.
همان، دست‌نویس شماره ۳۵۵۰ کتابخانه ایاصوفیه، با تاریخ کتابت ۸۸۴ هـ (در بردارنده شمار چشمگیری

از مدخل‌های مفتاح الخزانن).

همان، دست‌نویس شماره ۳۵۴۶ کتابخانه ایاصوفیه، با تاریخ کتابت ۸۸۵ هـ (فقط مقاله نخست).

همان، دست‌نویس شماره ۳۵۴۹ کتابخانه ایاصوفیه، بی تاریخ.

همان، دست‌نویس شماره ۳۵۵۳ کتابخانه ایاصوفیه، با تاریخ کتابت ۹۷۰ هـ (مقاله اول + مقاله دوم با ۳

باب افزوده و در مجموع دارای ۱۹ باب).

حسین بن علی بن حسین انصاری، اصحاح الادویه، دست‌نویس شماره ۷۷۳۳ کتابخانه ملی ایران (با

عنوان صحاح الادویه).

همو، دستور الاطباء من قواعد الحكماء، دست‌نویس شماره ۶۰ فارسی (میکرو فیلم شماره ۴۵) کتابخانه

UCLA.

حنین بن اسحاق، المسائل فی الطب، دست‌نویس ۱۷۸۱ کتابخانه عمومی مغنسیا.

همان، دست‌نویس شماره ۱۷۷۹ همان کتابخانه.

کاشانی، ابوالقاسم عبدالله، عرایس الجواهر و نفایس الاطیاب، به کوشش ایرج افشار، تهران، انجمن آثار

ملی، ۱۳۴۵ ش.

کرامتی، یونس، «مفتاح الخزانن حاجی زین العطار شیرازی، شناسایی منابع، تبارشناسی دست‌نویس‌ها و

ارتباط آن با اختیارات بدیعی»، تاریخ علم، دوره ۱۸، شماره ۲، پاییز و زمستان ۱۳۹۹.

میر، محمد تقی، بزرگان نامی پارس، شیراز، انتشارات دانشگاه شیراز، ۱۳۶۸ ش.

همو، محمد تقی، پزشکان نامی پارس، شیراز، انتشارات دانشگاه پهلوی، ۱۳۴۸ ش.

همو، مقدمه بر اختیارات بدیعی، تهران، شرکت دارویی پخش رازی، ۱۳۷۱ ش.

نصیرالدین طوسی، محمد بن محمد بن حسن، تنسوخ‌نامه ایلخانی، به کوشش مدرس رضوی، تهران، بنیاد

فرهنگ ایران، ۱۳۴۸ ش.

Ethé, Hermann, *Catalogue of Persian Manuscripts in the Library of the India Office*, Oxford Printed for the India Office by H. Hart, 1903.

Fonahn, Adolf Mauritz, *Zur Quellenkunde der persischen Medizin*, Leipzig, Johann Ambrosius Barth, 1910.

Rieu, Charles, *Catalogue of the Persian Manuscripts in the British Museum*, London, British Museum, 1879.

Sachau, Eduard, and Hermann Ethé, *Catalogue of the Persian, Turkish, Hindustani and Pushtu Manuscripts in the Bodleian*

Library, Oxford, Clarendon Press, 1889.
Storey, C. A., *Persian Literature, A Bio-Bibliographical Survey*,
Psychology Press, 1971.